

bire vrijeme u mirisu, zoru, predmetu (asocijaciji...) dokidajući silu zaborava. Sila ideologije ne zaboravlja dokinuti bilo kakvu potrebu za duhovnog djelatnošću.

Pet godina nakon historijske scene veljače 48. kada se zajednički obraćaju narodu Gotwald i Clementis — fotografije se retuširaju i jedan od njih s nje nestaje. Od tada njega u prošlosti na tom mjestu nije bilo. Clementis nije rehabilitiran. Da jeste, doživio bi čudnu sudbinu ljudi koji desetljećima budu uskraćivani, proganjeni, zlostavljeni, onemogućivani, da bi se u jednom trenutku nakon toliko godina našli u istoj točki s koje su potonuli. Vrijeme progona je golema provalija koja onemogućava da se uspostavi kontinuitet. Prqstovsko pak pronalazjenje vremena Kundera erotizira: »I dok se kretao na njoj, naprijed i nazad, činilo mu se da se stalno kreće iz djetinjstva u zrelost i natrag, od dječaka koji bespomoćno posmatra divovsko tijelo žene do muškarca koji to tijelo steže i kroti. Taj pokret, obično dug jedva petnaestak centimetara, bio je za njega dug tri dece-nje.²³

Kad lopov voli seosku učiteljicu onda je on sam u sebi raspolavljen na ideju reda sa zaštitnim znakom učiteljice i na otpor prema tom redu koji se iskazuje činom krađe. Dva se svijeta suđaju u jednom čovjeku i to je dovoljno za nagib, prijepor, erotiku... ljubav. Kada boksač voli leptira onda on iskazuje istodobnost svijeta agresivnosti sa zaštitnim znakom bokserskih rukavica i svijeta nježnosti sa kičastom suptilnošću leptira.

Kada mesar voli »bojažljive oči junice« onda on propisuje zakon erotike o istodobnosti (»mesarkse«) agresivnosti tijela i (»plašljive«) bojažljivosti (ociju junice), zakon o istodobnoj prisutnosti naizgled nespojivih suprotnosti. U tom smislu erotiku se razotkriva kao specifičan oblik izmirenja suprotnosti, tj. na razini misaonog kao svojevrstan oblik spekulacije.

Dok su se ruski tenkovi rasporedivali po Čehoslovačkoj, majka Kunderinog junaka Karel u »Knjizi smijeha i zaborava«, brinula se o neobranim kruškama u vrtu. Vremenom je ta perspektiva gledanja postala simpatična i samom Karelu. Kao jedno životno iskustvo, ovo gledanje na političko i prirodno, pretvara se nešto kasnije u sistem (način) metodu kako da se ono što je daleko učini bližim, odnosno kako da se promjenom perspektivne podigne erotički naboј situacije. Karel podstiče majku da u situaciji kada ga očekuju dvije gole žene priča o svojim školskim danim. I dok u ženama raste nestripljenje, u Karelu se razvija svijest o blizini onog što se progna dovoljno daleko.

Distanca je ta koja budi erotsko. Ona umnogostručava mogućnosti i izmiruje vremenske i prostorne medije.

U samo jednom trenutku, u toj slici s majkom i ženama u prizoru kojim bismo htjeli završiti kazivanje o Kunderi i kazivanju Kunderom, autor uspijeva prikupiti silnice nekoliko svojih velikih tema, spojivši ih u brillantnu atmosferu jedne večeri. Tu su nezaobilazni (u ovom slučaju ne, ali katkada pomalo i dosadnji) sovjetski tenkovi (ovaj put u promijenjenoj perspektivi). Tu je sjećanje, odnosno borba protiv zaborava koja u ovom slučaju rezultira prisjećanjem jedne žene; tu su nadalje ljubav i seks (ovdje u svom obliku trojne sinteze (Eva, Karel, Marketa); zatim lajt-motiv kruške i tenkova kao književni oblik postavljanja teorijskog pitanja o mogućim perspektivama i načinima gledanja na iskustvo i politiku. Kundera također ne zaboravlja ni ono činično i duhovito (navodenje majke da u prisutnosti golih žena recitira patriotsku pjesmu); tu je Kunderina samironična komičnost, kada dovršavajući simultanku s dvije žene uzvikuje: »Ja sam Boby Fisher«.

kriza i književnost

slavko gordić

Smeru i načinu naših razgovora o krizi i književnosti kao da se nude nekolike izazovne prečice.

Prva bi da nas navede na pomisao o mehaničkoj i automatskoj uslovjenosti duhovne sfere stanjem u onoj primarnoj, društveno-ekonomskoj. Tako shvaćena, naša tematska naznaka bi mogla biti pročitana i kao *kriza književnosti*. Vulgarni sociologizam takvog čitanja verovatno nije potrebno nikome posebno dokazivati.

Druga prečica upućuje na suprotan stereotip, danas rasprostranjeniji u nas od onog prvog, zavodljiv i pomoran. Čitana sa ovakvim predznakom naša tema bi implicirala uverenje o inspirativnom, podsticajnom i, u krajnjem ishodu, pozitivnom značenju krize kao *podstreka* mišljenju i stvaranju. Sa osloncem u herojsko-poetskoj svesti (»udar nade iskru u kamenu«) ili, pak u amatersko-filosofskoj adaptaciji poznate civilizacijsko-istorijske teze o pokretačkoj snazi *izazova*, ovakvo, vedrije poimanje krize učitava u našu formulaciju bodar, ako ne i lakomiljen stav o neizostavnoj pobedonosnom odgovoru duha na pogoršanje materijalno-društvenih uslova vlastitog tla i okružja.

Intelektualnoj lagodnosti ovih dveju prečica valja pretpostaviti »krivudanje« diferenciranog, analitičkog prilaza koji će samo izuzetno ići njihovim pravcем. Takav prilaz, dakako mora računati i sa postojanjem trećeg, možda i najlagodnijeg odgovora, po kome duhovno stvaralaštvo ne biva niukoliko određeno društvenom konstelacijom snaga i odsnosa. Biće, međutim, da je ovde po sredi pre odustajanje od odgovora negoli nekakav odgovor. Jer, ako i zanemarimo eventualnu ideošku motivaciju takvih gledišta, ne možemo prevideti njegov gnoseološki manevr: umesto da se suoči s jednom složenom međuzavisnošću, dialektičkom i — u velikoj meri — paradokasnou, ono je jednostavno poriče. A da se ona ne može poričti, potvrđuju i najuvrjniji zagovornici autonomnosti duhovnog stvaranja. »Duh je«, kaže Valeri, »tako čudnovata, tako hirovita funkcija da nikada ne možemo odlučiti da li mu pomanjkanje kakvog uslova (...) više služi nego što mu smeta«. Akcentujući »čudnovatost« i »hirovitost« duha, kao i hedonismu o karakteru i smeru dejstva spoljašnjih činilaca, Valeri ipak ne poriče njihov upliv na duhovne procese i tvorevine. Ako, uz oprez takve svesti o uplivu, i nismo načisto, recimo, s vrednosnim predznakom uticaja krize na duhovnu klimu i duhovno stvaranje, možemo biti sigurni da taj uticaj postoji. Pogotovo je on vidljiv u vrednosno-neutralnim aspektima stvaranja i onim njegovim profilima koji tek posredno sudeluju u kristalisanju apsolutnije shvaćenih vrednosti.

Tek, dakle, pažljivijim rasvetljavanjem *izbliza* možemo otkriti meru i vrstu uticaja današnje krize na vidove, tokove i domete književnog stvaranja. Takvo bi rasvetljavanje, na drugoj strani, otkrilo i pravo lice krize, pomažući nam, možda, da pregorimo neke stare iluzije i nazremo neke nove perspektive, pa čak i razbudimo u sebi nepoznate moći, ako već »nove nužde radaju nove sile«, kako veruje Njegoš, ili »opasnosti radaju muške snage« (Gefahren zeugen Männerkräfte), kako, posve njegoševski veli Helderlin. Tako usmereno, naše razmišljanje može imati ulogu i vrednost istinoljubivog uzajamnog ogledala krize i književnosti: jer ova druga omogućuje interpretaciju one prve izvan vlastoljubivog, ideologizovanog diskursa, a ona prva proveru ove druge na teškom ispitvu odgontanja dubljih istina o ovom vremenu, skrivenih pod penom dnevnih ocena i procena, i neretko, kaprica prerušenih u principu.

Književni stvaralač, nije doduše, nužno i prvenstveno »sekretar istorije«, pogotovo na njen ažurni ekspeditivni komentator. Otud ga ni *hronotop* »naše« krize striktnije ne obavezuje. Utoliko pre što je kriza — sve su prilike — civilizacijskog, planetarnog karaktera i opseg, kakva izgleda i mora biti u okolnostima »globalnog sela« koja nas, mimo svih raskola, najače drži na okupu upravo nitima humanističke solidarnosti. Nije, stoga nimalo neobično ako nas ništa manje od svakovrsnih domaćih nedaća tišti glad u Etiopiji i oni svakovečernji televizijski iransko-irački prizori smrti, uprkos učinku »aritmetike saosećanja« (Z. Herbert), koja nas čini duševno sve »otpornijim« na tuda stradanja. Najposle, ni ovaj »sindrom emotivne okorelosti« (F.

* Kundera je citiran prema Izabranim djelima objavljenim u Sarajevu 1985. god u izdanju »Veselina Masleša«.

1. *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, str. 184.

2. Šala, str. 226,7

3. isto, str. 84

4. *Knjiga smijeha i zaborava*, str. 199.

5. isto, str. 108.

6. Šala, str. 61.

7. isto, str. 102.

8. isto, str. 102.

9. isto, str. 102.

10. W. F. Haug: *Kritika robne estetike*, IICSSOS, Beograd 1981. str. 28.

11. Život je negdje drugdje, str. 212.

12. isto, str. 261.

13. isto

14. *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, str. 16.

15. isto.

16. Citirano prema: Jeanne Marie Gagnebin: *Zur geschichtsphilosophie Walter Benjamins*, Verlag Palm & Enke Erlangen, 1978, str. 125.

17. *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, str. 44.

18. isto, str. 63.

19. isto, str. 67.

20. isto, str. 290.

21. isto, str. 33.

22. *Knjiga smijeha i zaborava*, str. 85.

23. isto, str. 54.

Fornari), kao novi, preteći oblik društvene patologije, nije fenomen samo jedne sredine ili jednog sistema. Sličan je slučaj i sa sve zločudnjom pojmom kratkog pamćenja i hotimične gluvoće: »Ljudi ne žele da čuju«, nedavno je rezignirano uzdahnuo Eli Vizel.

Upravo, dakle u onoj sudbonosnoj dimenziji koja je jednači s apokalipsom, kriza je jedinstven i obuhvatan udes savremenog sveta, nesvodljiv u čvršće prostorne i vremenske okvire. Stoga ni »seizmogrami« potresa koji literatura beleži ne pretenduju, po pravilu, na dosloviju tačnost lokacije. Kao što opet, ni njihov semantizam ne povlađuje *shemi odraza*: neretko beležeći i »ono čega nema« u tzv. empirijskom relitetu, ili preinačujući taj realitet svojom transpozicijom, ovi »seizmogrami« najvernije govore o njemu upravo onim svojim znacima i značenjima koja nazivamo »dodatakom stvarnosti«. Odnos poezije i zbilje ostaje jednak složen i, umnogome, nedomisliv i kad ova druga poprime krizni oblik i smisao.

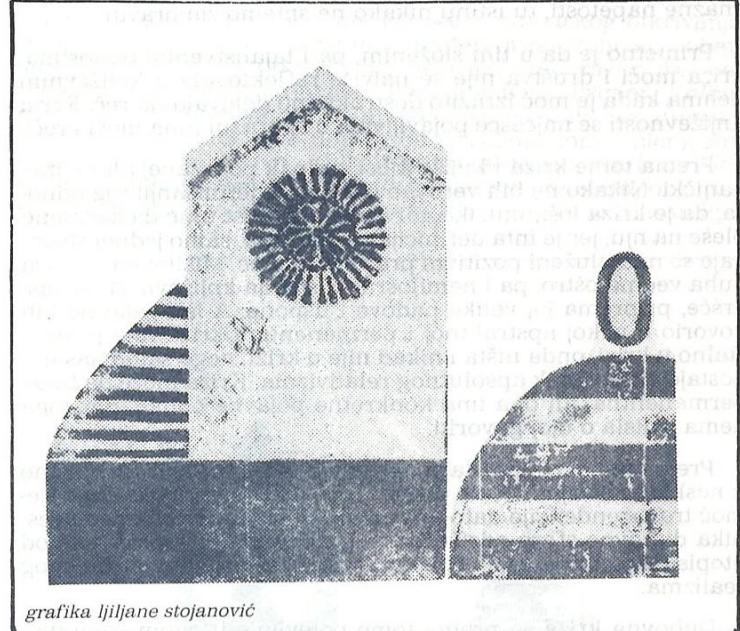
Taj odnos, pritom, biva uvek individualan, neponovljiv, obeležen posebnostima pojedinačnog životnog i stvaralačkog »slučaja« koje se ne mogu svesti ni na kakve književno-teorijske i estetičke, još manje sociološko-ideološke sheme. I kad govore o istom, pesnici ne govore isto. Tako će i njihova transkripcija sveprisutnog govora krize uvek, poput otiska prsta, ocrtavati samovojnost njihovog egzistencijalnog i duhovnog identiteta. Jedan će, recimo, u reljefu takućeg vremena videti pre svega znake sudbonosnog i nesagledivog *civilizacijskog preloma*, pa će mu se učiniti »kako je sve ponela neka druga sila, drugim putem i nekom drugom cilju«, u sferu nekih »nekih novih nužnos« u drukčijim »okolnostima sveta« (Boško Petrović). Drugi će, opet, ranije sklon katastrofičnim »tlapnjama i snovidjenjima«, nad prozreti u našem dobu »vrijeme malih pjesnika« i »vrijeme sitnih osvita« kad »i obični su kišobrani / do neba« (Slavko Mihalić), ne laskajući, očigledno, previše našem istorijskom ovakvom aksiologijom i, pogotovo, ovakvom optikom, optikom naopako okrenutog durbina koja video udaljuje i umanjuje do insektinskih razmera. Treći će (Stevan Tontić), s više sklonosti za sarkastičnu izričitost modernog tipa angažovanog pesništva, u svojim »Časkanjima s Brehtom« dovesti u pitanje lukačevsku tezu po kojoj je najgori socijalizam bolji od najboljeg kapitalizma.

(»Tačno«, veli naš pesnik, »samo: čemu baš tolika tačnost? i zašto se socijalizmu dešava da baš on / bude najgori?«) Već i ovi, gotovo nasumce uzeti primeri posvedočuju načelnu beskonačnost pesničkih »odziva«, čak i kad im odnos prema »izazovu« ima u osnovi isti, u našem slučaju kritički predznak: prota Boška Petrovića artikuliše, uz ostale zebnje, jedno teskobno predosećanje budućnosti, stihovi Slavka Mihalića čemerno, helderlinovsko osećanje skučenosti ovog našeg doba, dok su »časkanja« Stevana Tontića sročena kao neposredno britke upadice u naš beskrajni polilog o krizi, podjednako žustar za kafanskim i »okruglim« stolovima.

»Razni glasovi kažu: čovek«, tako je naslovio jedan svoj esej pre trideset godina Miodrag Pavlović. Poenti ove krilatice, u današnjom klimi duha, bolje bi pristajala reč *kriza*. Senka krize pada i po pesničkom govoru programski distanciranom od aktualnosti i izričitosti, kakva je, na primer, u Pavlovićeva poezija »mitopeističke« inspiracije. Jedna pesma u *Vidovnici* počinje ovako: »Kada čoveku / svaka plata izgleda mala...« Zastajemo i nehotično nad ovim stihom u neveselom sanjarenju, koje se, zatelo, ogrešuje o njegov kontekst: koliko je oko nas kojima »svaka plata izgleda mala! Nekom višom nužnošću, i nezavisno od pesničke stvaralačke namere, ovaj stih, gled, odjednom uspostavlja dosluh sa sveprisutnim fenomenom »hajdučke jagme« o kojoj, kao izrazitom moralnom izobličenju naših naravi, piše ovih dana i jedan politikolog (Nenad Kecmanović).

Razni glasovi kažu: kriza, ili ih i mi tako čujemo i kad bi nešto drugo da dojave. Zbunjeni i uzbuden, tumači sve češće »učitavaju« svoje strepnje u tud govor, mada nisu malobrojni oni koji bi da glas i vajdu steknu upravo raspirivanjem strepnji. Od same krize može pogibeljnija da bude psihoza krize. Ona pogoda u samu srž razbora i vitaliteta, sužavajući um i zenice i moć orientacije u ovom (ne) vremenu koje ipak nije lišeno ni nade ni šanse da tu nadu ostvari. »Ako princip nade« u Blohovom značenju trenutno i ne osnažuju arhetipski revolucionarni projekti, jer su, kako sve češće čitamo, umnogome iscrpli svoje inovacijske i motivacijske snage, nema nikakve sumnje da društvenim krvotokom i dalje kruži onaj markuzeovski »ferment nade« onaj stvaralački nemir i nagonsko pouzdanje kojim se istorija zakonito podmladuje, nasuprot isto toliko zakonitom malodušju i skepsi svakojakih zlogodnica i starovolja. Marksovou misao da revolucija svoju poeziju manje crpe iz prošlosti negoli iz budućnosti valja danas čitati i kao podsećanje na opasnost od konzerviranja revolucije u formama i formulama prošlosti. S druge strane ni nekim poznim »prozrenjima« negdašnjih revolucionara

ne moramo poklanjati više vere negoli njihovim prvošnjim zanosima, makar i ne videli u ovim drugim samo krupne iluzije niti u onim prvim samo sitne račune. Ne možemo, takode, pristati ni na cinizam dnevopolitičkog sveznjanja koje u svakom nepristajanju na današnji red stvari vidi verolomstvo, koristoljublje ili taštinu, opisujući ili otpisujući s posebnom lakoćom — partizanske borce kojima se, po ovim ocenama, »naknadno ne svida rezultat njihove borbe«. Kriza s kojom i protiv koje živimo nije ničija izmišljotina, ni zavera ni izdajstvo, i svaki uprošćen ili uspaničen govor o njoj, pripadao ideološkom ili književnom diskursu — koji je i sam sve podložniji iskušenju ideologizacije —, samo otežava sagledavanje njene suštine. Sad, »kad je život počeo da žulji na bezbroj načina«, kako bi rekao Meša Selimović, bilo bi najgore ako bi vladajuća ideološko-politička volja s jedne i kreativno-kritička svest s druge strane podlegli strastima uzajamnog osporavanja u meri koja prekoračuje zakonitost međusobne netrpeljivosti ideologije stvaralaštva.

grafika Ljiljane Stojanović

Možda se, ipak potrebno upitati da li je u »prirodi« književnosti da poriče svaki ideološko-politički red stvari. Sledeci jedno davnije svoje razmišljanje, odgovaram: i nije, i jeste. Nije utočištuško što umetničko delo uvek jeste i znači nešto drugo i više od izazova ili replike pomenutom redu stvari. Jeste, jer ono u svom neumitnom nehaju za »apsolutno« konačnog i prolaznog nužno uspostavlja nadmoćnu idealno-utopijsku alternativu postojecem, nadilazeći horizont dokašene slike i humanosti, pa i doseg koji (samoljubiva) ideologija refleksno brani od svakog osporavanja i prevazilaženja. Budući uvek parcialna, tj. omedena uverenjima koja počivaju na interesu (sloja, klase, nacije), ideologija nužno biva na udaru neukrovive i »nerazumne« žudnje za krajnjim i idealnim kojom poezija, neminovno rastvara i sopstvene ideološke uskobiljenosti i predviđaje. Drukčije (i pomirljivije) rečeno ideološko — politička svest je slobodna od zebnje pred stvaralaštvom u meri u kojoj je i sama stvaralačka.

Šta, najposle, da kažem sebi samom umesto zaključka, osim da je zaključak nemogućan? Jer *upravo* u stanju koje nazivamo krizom — stanju oskudice, razdora i pretećeg »nereda vrednosti«, ali i stanje koje, neminovno naslućuje i utemeljuje nove svrhe i oblike delanja i mišljenja — duhovno stvaranje otkriva u punoj meri kompleksnost, paradoksalnost i čudljivost svog odnosa prema primarnim društvenim i egzistencijalnim okolnostima.

Kriza taj odnos razotkriva, ali i zatamnjuje: na njenom svetu samo se jedan deo istine o poreklu i dejstvu umetničkog govora ukazuje u jarkoj vidljivosti, dok drugi ostaje u dubokoj senci.

Kriza može stvaraocu biti izazov, ali i obeshrabrenje, podsticaj ali i prepreka.

Kriza ne govori svima jedno, niti svi o njoj govore isto. Kriza govori različitim jezicima i daje različite naloge.

Stvaraoci, pak, nemaju samo različite snove, već i različitu, svaku svoju javu, u kojoj ih ni kriza ne izjednačuje.

Poslednje na šta bismo smeli pristati je onaj izlazak iz krize koji bi poništavao ove razlike. Takav bi kraj bio i kraj stvaranja. Ako smo u tom saglasni, ostali nam zaključci i ne moraju biti istovetni.